

ЛИНГВИСТИКА LINGUISTICS

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-1](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-1)
FTAMP: 16.21.65

Э.М. Самекбаева*¹, С.С. Исакова²

¹Шәкәрім университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

030000, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ., Ә. Молдағұлова даңғылы, 34.

*ORCID: 0000-0003-0137-463X

*e-mail: elmira5_66@mail.ru

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІН СӨЗДІК МАҚАЛАДА СИПАТТАУ ТӘЖІРИБЕСІ

Андатпа. Мақалада баспаға дайындалып жатқан «Шәкәрім сөздігін» құрастыруға негіз болатын ғылыми-лексикографиялық ұстанымдар жүйелі түрде қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде ақын шығармаларындағы лексикалық бірліктердің құрамы, мағыналық сипаты, көркем мәтіндегі қызметі және оларды сөздік мақала түрінде беру жолдары алынады. Еңбекте сөздіктің мазмұндық ұйымдасуы, материалды іріктеу мен жүйелеу тәртібі, тілдік деректерді ұсыну тәсілдері және сөз мағынасын түсіндіру принциптері жан-жақты талданады.

Зерттеудің мақсаты – сөздік мақала құрылымын сипаттап, Шәкәрім қолданысындағы сөздердің мағыналық ерекшеліктерін көркем контекст негізінде айқындау. Осы мақсатта Шәкәрім шығармаларынан алынған тілдік деректерді іріктеу, мағыналық топтарға бөлу, құрылымдық сипаттау, контекстік талдау және салыстырмалы-сипаттамалық әдістер қолданылады.

Мақалада сөздік мақаланың жасалу тәртібі, оның негізгі құрылымдық бөліктері, мағыналарды саралау өлшемдері, мысалдарды беру тәсілдері және авторлық қолданысты көрсету ерекшеліктері анықталады. Поэтикалық сөздердің негізгі лексикографиялық және семантикалық белгілері ескеріліп, Шәкәрім тілін сипаттайтын авторлық сөздіктің ғылыми үлгісін қалыптастыру көзделеді. Жүргізіліп отырған зерттеудің ғылыми құндылығы Шәкәрім шығармаларының тілдік табиғатын тереңірек тануға, ақынның өзіндік сөз қолданысын жүйелі түрде сипаттауға және қазақ әдеби тілінің тарихи даму үдерісін лексикографиялық тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік беруімен айқындалады.

Тірек сөздер: сөздік, лексикография, мәтін, контекст, семантика, реестр, идеография.

Кіріспе

Авторлық сөздік құрастыру – объективті қажеттілік. Себебі мұндай сөздік поэтикалық мәтіндегі тілдік бірліктердің тек сандық және құрылымдық белгілерін ғана емес, олардың мағыналық мазмұнын, қолданыстық қызметін, тақырыптық-денотативтік сипатын және авторлық әрі ұлттық лексика жүйесіндегі идеографиялық ерекшелігін де ашып көрсетеді. Белгілі бір ақын тілінің сөздігін құрастыруда ең алдымен автор шығармаларындағы тілдік бірліктерді жүйелі түрде жинақтау, олардың мәтін ішіндегі қолданысын анықтау және мағыналық ерекшеліктерін талдау маңызды орын алады. Мұндай сөздік ақын шығармаларындағы сөздерді жай ғана әліпби ретімен тізіп беруді емес, оның тілдік тұлғасын, дүниетанымын, көркемдік ойлау жүйесін және авторлық қолданыс ерекшелігін танытуды мақсат етеді.

Аталған зерттеу Шәкәрім тілін өзіндік құрылымы мен мазмұндық ерекшелігі бар авторлық тілдік жүйе ретінде танытуға, сондай-ақ ақын шығармаларындағы лексикалық, фразеологиялық және дүниетанымдық сипаттарды ғылыми негізде талданады.

Материалдар және әдістер

Сөздіктің негізгі дереккөзі ретінде Шәкәрім Құдайбердіұлының 2018 жылы жарық көрген екі томдық шығармалар жинағының мәтіндері пайдаланылды. Аталған жинақ ақынның поэзиялық, прозалық және аударма мұраларын қамтитындықтан, Шәкәрім тіліндегі

лексикалық бірліктерді, тұрақты тіркестерді, авторлық қолданыстарды және мағыналық ерекшелігі бар сөздерді жүйелі түрде жинақтауға негіз болды.

Зерттеу материалы ретінде шығармалар мәтінінен алынған сөздер мен сөз тіркестері іріктеліп, олардың көркем контекстегі қолданысы, мағыналық реңкі, стильдік қызметі және авторлық танымды танытудағы орны ескерілді. Әрбір тілдік дерек сөздік мақала құрастыру талаптарына сәйкес сараланып, оның мағынасы мәтіндік мысалдар арқылы нақтыланды.

Сөз семантикасын анықтау барысында іріктеу, жүйелеу, лексикографиялық сипаттау, семантикалық және контекстік талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер Шәкәрім шығармаларындағы сөздердің тура және ауыспалы мағыналарын ажыратуға, олардың қолданыс ерекшелігін анықтауға және сөздік мақала құрылымын ғылыми тұрғыдан сипаттауға мүмкіндік берді.

«Шәкәрім сөздігін» құрастыру барысында лексикалық бірліктердің сандық көрсеткіштерін анықтау, олардың қолданылу жиілігін, мәтіндегі қызметін және мағыналық-функционалдық ерекшеліктерін саралау мақсатында статистикалық әдіс элементтері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Сөз зергері лексикографиясының теориялық тұжырымдары мен практикалық тәжірибесі өзара ұштаса отырып, автор тілін жүйелі сипаттаудың ғылыми негізін қалыптастырды. Бұл бағыттағы зерттеулерде сөздіктің толық немесе таңдаулы сипатта болуы, сөзді сипаттау тәсілдері, мәтіндік мысалдың көлемі, авторлық қолданыстың стильдік және мағыналық ерекшеліктері сияқты мәселелер бүгінгі күнге дейін өз маңызын сақтап келеді. Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрім тілін арнайы сөздік түрінде жүйелеу – қазақ лексикографиясы үшін өзекті ғылыми міндеттердің бірі.

Шәкәрім шығармаларында қазақ әдеби тілінің тарихи қабаттары, ұлттық дүниетанымға негізделген ұғымдар, діни-философиялық лексика, поэтикалық қолданыстар мен тұрақты тіркестер кеңінен көрініс табады. Ақын тіліндегі мұндай бірліктерді жинақтап, мағыналық және қолданыстық ерекшеліктерін сөздік мақала арқылы сипаттау оның шығармашылық мұрасын терең тануға болады. Сондықтан «Шәкәрім сөздігін» құрастыру ақынның жеке авторлық тілдік жүйесін айқындап қана қоймай, қазақ әдеби тілінің даму тарихын, көркем сөздің семантикалық әлеуетін және ұлттық сөздік қордың поэтикалық мәтіндегі қызметін ғылыми тұрғыдан зерделеуге негіз болады.

Қаламгер лексикографиясының жеке ғылыми сала ретінде қалыптасуы XIX-XX ғасырлар тоғысындағы лексикографиялық ізденістермен тығыз байланысты. Осы бағытта сөздік жасау ісінде Я.К. Грот редакциясымен жарық көрген «Орыс тілінің сөздігі», В.И. Дальдің «Орыс тілінің түсіндірме сөздігі» және басқа да лексикографиялық еңбектердің тәжірибесі негізге алынды [1], [2]. Тарихи лексикографияның ғылыми бағыт ретінде қалыптасуында И.И. Срезневскийдің «XI-XVIII ғасырлардағы жазба ескерткіштер негізіндегі көне орыс тілі сөздігіне арналған материалдар» атты үш томдық еңбегінің орны ерекше [3]. Осы кезеңнен бастап лексикографиялық зерттеулерде орыс классик жазушыларының тілін жинақтау, жүйелеу және сипаттау мәселесі арнайы қарастырыла бастады. Бұл бағыттағы алғашқы іргелі тәжірибелердің бірі академик Я.К. Гроттың 1863-1883 жылдары жарияланған Г.Р. Державин шығармаларының тоғыз томдық басылымынан көрінеді [4]. Басылымның соңғы томына «Державин тілі» және «Державин өлеңдеріне сөздік» бөлімдерінің енгізілуі автор тілін сөздік түрінде сипаттаудың маңызды бастамасы болды. Бұл еңбектер жазба ескерткіштер тілін жүйелеуге, көне лексикалық бірліктерді тарихи тұрғыдан сипаттауға және сөздік құрастырудың деректік негізін қалыптастыруға бағытталған іргелі лексикографиялық зерттеу болып саналды.

Алғашқы лексикографиялық тәжірибелерден кейін қаламгер тілін толық қамтитын сөздік-анықтамалық жасау қажеттілігі алдыңғы қатарға шықты. Бұл мәселенің теориялық негіздемесі Л.В. Щербаның «Лексикографияның жалпы теориясы тәжірибесі» атты еңбегінде берілген. Ғалымның пікірінше, жазушы тілінің сөздігі толықтыққа негізделіп, сөздік-анықтамалық сипатта түзілуі тиіс. Сонымен бірге мұндай сөздіктер жалпы тілдік сөздік

құрастыруға да тірек болады, өйткені қаламгерлер тілін жүйелі сипаттамай, ұлттық тілдің сөздік қорын толық көрсету мүмкін емес [5].

Жеке қаламгер тілін арнайы сөздік түрінде зерттеу әлемдік лексикографияда ертеден қалыптасқан маңызды бағыттардың бірі саналады. Мұндай еңбектер белгілі бір автордың сөздік қорын, көркемдік қолданысын, шығармашылық дүниетанымын және ұлттық әдеби тілге қосқан үлесін жан-жақты тануға болады. Осы бағыттағы іргелі еңбектер қатарында «Шекспир тілінің сөздігі», Данте шығармаларына арналған «Vocabolario Dantesco», сондай-ақ Гете тілдік мұрасын жүйелеуге бағытталған «Goethe-Wörterbuch» сөздігін атауға болады. Бұл сөздіктер қаламгер лексикасын тіркеумен ғана шектелмей, оның авторлық стилін, көркем ойлау жүйесін және дәуір тілімен байланысын айқындауға қызмет етеді.

Қаламгер тілінің толық сөздігін құрастыру тәжірибесі орыс лексикографиясында «Пушкин тілі сөздігі» арқылы кең көлемде жүзеге асты. Бұл еңбек бойынша жұмыс 1933 жылы профессор Г.О. Винокурдың жетекшілігімен басталған [6]. Кейін Ю.Н. Караулов басқарған «Достоевский тілі сөздігі» жобасы әзірленді [7]. Сонымен қатар Л.Н. Толстой, А.Блок, О. Мандельштам, Б. Пастернак шығармалары негізінде жиілік, тірек сөздер және конкорданс-сөздіктер жасалды. Бұл еңбектер автор тілін жүйелі сипаттаудың лексикографиялық тәжірибесін кеңейте түсті.

Қазақ лексикографиясында жеке қаламгер тілін сөздік түрінде сипаттаудың көрнекті үлгісі ретінде 1968 жылы жарық көрген «Абай тілі сөздігін» атауға болады [8]. Бұл еңбек ұлы ақын шығармаларындағы лексикалық бірліктерді жинақтап, олардың мағынасын, қолданылу аясын және көркем мәтіндегі қызметін түсіндіруге арналған алғашқы ірі ғылыми сөздіктердің бірі болды. Кейін аталған дәстүр қазақ әдебиетінің басқа да көрнекті өкілдерінің тілдік мұрасын зерттеуге негіз қалады. Осы қатарда Мұқағали Мақатаев шығармаларының тілдік әлемін қамтыған «Мұқағали тілі сөздігі» мен Махамбет Өтемісұлы поэзиясындағы сөздік қорды, тарихи-әдеби тілдік бірліктерді түсіндіруге арналған «Махамбет тілінің сөздігін» атауға болады. Бұл еңбектер ақын тіліндегі сөз байлығын, бейнелі тіркестерді, ұлттық танымға негізделген көркем қолданыстарды жүйелеуімен және авторлық сөз өрнегін лексикографиялық тұрғыдан танытуымен құнды. Осы бағыттағы еңбектер қатарына Шәкәрім мұрасын зерттеу жобасы аясында дайындалып жатқан «Шәкәрім сөздігін» жатқызуға болады. Бұл жұмыс Шәкәрім шығармаларының тілдік қорын жүйелеуге, авторлық қолданыстарды ғылыми тұрғыдан сипаттауға және ақын мұрасын лексикографиялық негізде зерттеуге бағытталған.

«Шәкәрім сөздігін» жасау барысында төмендегі бағыттар негізгі ұстаным ретінде қарастырылады:

Сөздік материалды толық қамту ұстанымы. Шәкәрім шығармаларында кездесетін лексикалық бірлік тұрақты тіркес, көне сөз, діни-философиялық ұғымдар мен авторлық қолданыстар мүмкіндігінше толық жинақталады.

Сөздерді әліпбилік тәртіппен жүйелеу. Сөздікке енгізілетін тілдік бірліктер әліпби ретімен орналастырылып, оқырманға іздеуге ыңғайлы құрылым ұсынылады.

Сөз мағынасын көркем контекст арқылы ашу. Әрбір сөздің мағынасы Шәкәрім шығармаларынан алынған нақты мәтіндік мысалдар арқылы түсіндіріледі. Бұл тәсіл сөздің ақын тіліндегі қызметін дәл көрсетеді.

Тура және ауыспалы мағыналарды ажырату. Сөздердің негізгі мағынасы мен көркем мәтіндегі ауыспалы, бейнелі, символдық қолданыстары жеке сараланады.

Тұрақты тіркестер мен фразеологиялық бірліктерді қамту. Ақын шығармаларындағы тұрақты тіркестер, мақал-мәтел сипатындағы қолданыстар және фразеологиялық оралымдар жеке лексикографиялық сипатта беріледі.

Грамматикалық және стильдік сипаттама беру. Сөздің қай сөз табына жататыны, қажет жағдайда стильдік реңкі, қолданыс аясы мен мәтіндегі қызметі көрсетіледі.

Иллюстрациялық мысалдарды дәл беру. Сөз мағынасын нақтылау үшін алынған мысалдар түпнұсқа мәтінге сүйеніп, дереккөзімен бірге беріледі.

Көпмағыналы сөздерді жүйелі сипаттау. Бір сөздің бірнеше мағынасы болса, олар мағыналық жақындығы мен қолданылу ерекшелігіне қарай реттеліп беріледі.

Ұлттық дүниетаным мен тарихи-мәдени мазмұнды ескеру. Шәкәрім тіліндегі діни, философиялық, этикалық, ұлттық танымға қатысты сөздер мағыналық тереңдігімен бірге түсіндіріледі. Осы ұстанымдар «Шәкәрім сөздігін» тек сөздердің тізбесі ретінде емес, ақын тілінің лексикалық, семантикалық, стильдік және дүниетанымдық ерекшеліктерін танытатын ғылыми-лексикографиялық еңбек ретінде қалыптастыруға негіз болады.

Сөздіктің құрылымы. Сөздік мақалалар белгілі бір жүйе бойынша құрастырылып, әрбір сөздің мағынасы, қолданылу ерекшелігі және шығармадағы контекстік қолданысы көрсетіледі.

Сөздіктің мазмұны туралы. Сөздік мақаланың басында негізгі сөз бас әріппен беріледі; қажет болған жағдайда оның этимологиялық сипаттамасы мен грамматикалық-әдістемелік белгілері көрсетіледі. Одан әрі сөздің нақты қолданыстағы мағынасын айқындауға негіз болған түсіндірме сөздіктегі мағынасы көрсетіледі. Одан кейін сөздің өлең мәтініндегі қолданыстық мағынасы түсіндіріліп, мәтін соңында шығарманың атауы беріледі.

Сөз мағынасын түсіндіру принциптері. Сөздікке алынған әрбір реестрлік бірліктен кейін оның қолданыс жиілігі көрсетіліп, Шәкәрім тіліндегі жеке сөздердің мағыналық құрылымы белгіленген лексикографиялық жүйе бойынша талданады.

Сөздіктерде лексикалық бірліктің мағыналық қырлары жан-жақты сипатталатындықтан, сөз мағынасын дәл анықтау лексикографиялық зерттеудің негізгі әрі маңызды мәселелерінің бірі болып саналады. Алдымен «сөздік» ұғымының ғылыми әдебиеттердегі анықтамаларына назар аударған жөн. Б. Қалиұлының пайымдауынша, сөздік– белгілі бір тілдегі сөздер, сөз тіркестері және идиомалар жүйесін жинақтап көрсететін анықтамалық еңбек [9].

Ал М. Малбақовтың пікірінше, сөздік тек тілдегі лексикалық бірліктерді жинақтаумен шектелмейді. Оның мазмұны мен құрылымы сөздіктің мақсатына, адресатына және лексикографиялық ұстанымдарына сәйкес анықталуы тиіс [10].

Чех-американдық белгілі лексикограф Ладислав Згуста сөздік жасауды тек сөздерді жинақтау емес, сөздің мағынасын, қолданысын, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктерін жүйелі түрде сипаттайтын ғылыми жұмыс ретінде қарастырады. Оның пікірінше, лексикограф сөздік жасауда тіл білімінің әртүрлі салаларындағы мәліметтерді ескеруі қажет [11]. Ғалым сөздікті тілдің лексикалық құрамын жүйелеп, сөздердің мағыналық, грамматикалық және қолданыстық ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан сипаттайтын маңызды лингвистикалық еңбек ретінде қарастырады.

Ал ағылшын лексикографиясының көрнекті өкілі Сэмюэл Джонсон сөздіктің негізгі міндетін тілдегі сөздерді жинақтап, оларды әліпбилік тәртіппен орналастыру және мағынасын түсіндіру деп таныған [12]. Оның A Dictionary of the English Language еңбегі 1755 жылы жарық көріп, ағылшын лексикографиясының дамуында үлкен рөл атқарды. Джонсон сөз мағынасын түсіндіруде көркем әдебиеттен алынған дәйексөздер мен нақты қолданыс үлгілерін пайдаланған. Осы тәсіл сөздің мағынасын тек анықтамамен емес, оның тілдік қолданысы арқылы көрсетуге мүмкіндік берді. С. Джонсон сөздіктің тілдік бірліктердің мағынасын түсіндірумен қатар, олардың нақты қолданысын көрсететін маңызды ғылыми-анықтамалық құрал екенін танытты.

Осы екі ғалымның көзқарасын «Шәкәрім сөздігі» жұмысына байланыстырып былай түйіндеуге болады: Л. Згуста сөздік жасаудың ғылыми-теориялық және әдістемелік негіздерін жүйелесе, С. Джонсон сөз мағынасын нақты тілдік қолданыс арқылы ашудың үлгісін қалыптастырды. Бұл тұжырымдар «Шәкәрім сөздігін» құрастыру барысында лексикалық бірліктерді жинақтау, олардың мағынасын анықтау және мәтіндік қолданысын көрсету қағидаларының ғылыми негізін айқындауға болады.

Сөздік – тілдің лексикалық құрамын жүйелеп, сөздердің мағынасын, қолданысын және тілдік ерекшеліктерін сипаттайтын маңызды лингвистикалық еңбек. Қазіргі лексикографияда

сөздік тек анықтамалық құрал ретінде ғана емес, тілдік білімді жинақтап, оны пайдаланушының нақты қажеттілігіне сәйкес ұсынатын ғылыми ресурс ретінде қарастырылады.

Белгілі британдық лексикограф Рейнхард Рудольф Карл Хартманн (R.R.K. Hartmann) сөздікті зерттеуде оның құрылымымен қатар, сөздікті пайдаланушының қажеттілігі мен оны қолдану үдерісін де назарға алудың маңыздылығын көрсетеді [13]. Ғалым лексикографиядағы зерттеулерді сөздіктің типологиясы, пайдаланушы профилі, қажеттіліктерді талдау және сөздікпен жұмыс істеу дағдылары сияқты бағыттармен байланыстырады. Бұл тұжырым сөздік жасауда тек сөздерді жинақтау жеткіліксіз екенін, олардың оқырманға қандай ақпарат беретінін және сол ақпараттың қалай ұйымдастырылатынын да ескеру қажеттігін көрсетеді.

Хартманның бұл ғылыми ұстанымы оның *Dictionaries and Their Users* (1979) және *Lexicography: Principles and Practice* (1983) еңбектерінде көрініс тапқан [14].

Ал британдық лексикограф Б.Т.С. Аткинс (B.T.S. Atkins) лексикографияны сөздік жасаудың теориялық негіздері мен практикалық жүзеге асуын біріктіретін сала ретінде қарастырады. Оның пікірінше, сөздік жасаудың негізгі нысаны – нақты сөздіктерді құрастыру, олардың формасы мен мазмұнын ғылыми тұрғыдан негіздеу. Сонымен қатар Аткинс сөз мағынасын сипаттауда мәтіндік және корпустық деректердің маңыздылығын атап көрсетеді. Корпустық материал сөздің нақты қолданысын анықтауға және сөздік мақаласының мазмұнын неғұрлым дәл беруге мүмкіндік береді [15].

Аткинстің бұл бағыттағы маңызды еңбектерінің бірі – *Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators* (1998). Сонымен қатар Б.Т.С. Аткинс пен К. Варантола *Monitoring Dictionary Use* (1997) мақаласында сөздікті пайдаланушылардың нақты әрекеттерін зерттеп, сөздік қолдану үдерісін эмпирикалық тұрғыдан қарастырады [16]. Осы ғалымдардың тұжырымдарын жинақтай келе, сөздік жасаудың екі маңызды қағидасын бөліп көрсетуге болады: біріншісі – сөздік мазмұнының пайдаланушы қажеттілігіне сәйкестігі; екіншісі – сөз мағынасын нақты тілдік қолданыс негізінде ғылыми сипаттау. Бұл қағидалар көркем шығарма авторының тілдік мұрасын жүйелеуге арналған авторлық сөздіктерді құрастыруда ерекше маңызды. Атап айтқанда, «Шәкәрім сөздігін» жасау барысында сөздердің әліпбилік орналасуын, мағыналық сипаттамасын, мәтіндегі қолданысын және тілдік ерекшеліктерін жүйелі түрде көрсету осы лексикографиялық ұстанымдармен сабақтасады.

Сөздік – белгілі бір тілдегі лексикалық бірліктерді жинақтап қана қоймай, олардың мағынасын, қолданылу аясын, стильдік қызметін және мәтіндегі ерекшелігін жүйелі түрде сипаттайтын лексикографиялық еңбек. Сондықтан сөздік құрастыру ісі үздіксіз ізденісті, терең теориялық білімді, нақты ғылыми ұстанымды және жүйелі талдауды талап етеді.

Осы тұрғыдан алғанда, «Шәкәрім сөздігін» жасау барысында ақын шығармаларындағы сөздердің мағыналық сипатын дәл анықтау, оларды көркем контекст негізінде түсіндіру және авторлық қолданыс ерекшелігін көрсету басты назарға алынады. Сөздікте әрбір лексикалық бірліктің алдымен негізгі, тура мағынасы беріледі, одан кейін қажет болған жағдайда қосымша немесе ауыспалы мағыналары көрсетіледі. Ауыспалы мағыналар арнайы белгіленіп, олардың көркем мәтіндегі қызметі мысалдар арқылы нақтыланады.

Егер Шәкәрім бір сөзді бірнеше мағынада қолданса, олар араб цифрларымен ажыратылып, әр мағынаға жеке түсініктеме беріледі. Ал сөз көпмағыналы болғанымен, ақын шығармаларында оның бір ғана мағынасы қолданылса, сөздік мақалада тек сол нақты қолданыс түсіндіріледі. Сөз мағыналары сараланғаннан кейін фразеологиялық тіркестер мен тұрақты қолданыстар арнайы таңба арқылы ұсынылады. Бұл тәсіл Шәкәрім тіліндегі сөздердің мағыналық құрылымын, поэтикалық қызметін және авторлық дүниетаныммен байланысын жүйелі түрде ашуға болады. Кейбір сөздер бір мағынасында белгілі бір сөз табына жатса, екінші мағынасында басқа сөз табының қызметін атқарады. Сол себепті сөздің мағыналық қолданысына қарай түрлі сөз табына ауысуы зат ес., сын ес., үст. тәрізді грамматикалық белгілермен беріледі.

Енді Шәкәрім Құдайбердіұлының 2018 жылы жарық көрген екі томдық шығармалар жинағынан «ат» және «ата» атауына мысал келтірейік [17].

АТ¹ (1). *зат. Адамға, халыққа қойылған есім, атау.* «А т ы м – Кебек» дегенде жалт қарады [17, 349].

АТ² (3). *зат. Белгілі бір заттың, құбылыстың, ұғымның сөз арқылы аталуы; атауы.* Сиқырына таң қалатын, Тас бар, а т ы – магнит [17, 292].

♦ *Аты шығу* (1) – танымал болу, әйгілі болу, есімі елге жайылу. Он бесінде Кебектің а т ы ш ы қ т ы [17, 346]; А т қ о ю (1) – атау беру, бірнәрсені белгілі бір сөзбен атау, соған балау. Тәуекел деп а т қ о й ы п ықтималға, Байлауы жоқ нәрседен пайда күтпек [17, 52].

АТ³ (3). *зат. 1. Жылқы; көбіне мініс не жегіс көлігі ретінде пайдаланылатын ат.* Бір семіз а т дайын қыл, тамақ бер де [17, 79]; Мінген а т ы м сұр ала [17, 117]. •Атым: I, 349, 117; аты: I, 292, 346; ат: I, 52, 79.

АТА¹ (1). *зат. Туған әке, өз әкесі* (1). Өз әкемнен өрбіген, Еркек, әйел, балаға Сәлем айтып, хабар қыл, «Қалды, – деп, – а т а ң далада!» [17, 319]; А т а с ы н а н айрылған Нәжікенге сәлем айт! [17, 318].

АТА² (14). *зат. Жасы үлкен ер адам; үлкен әке, қария, әке орнына айтылатын үлкен кісі.* «Сәлем айтты сорлы а т а ң ! Көрмейтін сені болды а т а ң ! [17, 317].

АТА³ (3). *зат. Туыстық-қандастық негіздегі топ; ру, тек, ата-тек, әулеттік буын.* Мен сендей ж у а н а т а баласы емен [17, 305]; А т а н ы атағанмен білім артпас [17, 37]; Өзі ү ш а т а д а н бері қарай жалғыз [18, 56].

АТА⁴ (8). *зат. Арғы ата, баба; ата-баба желісіндегі бұрынғы буын өкілі.* Әкең түгіл, а р ғ ы а т а ң айтса-дағы [17, 27]; А р ғ ы а т а м ы з Олжайдан үш ұл болар [17, 143]; А р ғ ы а т а ң ы з өлген бе аш-жалаңаш? [17, 304]; Кішік деген – б а б а ң н ы ң ө з а т а с ы [17, 330].

АТА⁵ (3). *зат. Түп негізі, бастауы, төркіні; шығу тегі.* Білсін деп кейінгілер т ү п а т а с ы н [13, 37]; Оны ұмытып, өлместей өзеленер, Әлі тірі жүргендей т ү п а т а с ы (17, 168); Бар ғылымның т ү п а т а с ы [17, 291].

АТА⁶ (8). *этн. Жеті ата тіркесінде: жеті ұрпаққа дейінгі туыстық-қандастық желі; қазақ дәстүріндегі қыз алыспау шегі.* Мен-дағы ж е т і а т а д а н едім жалғыз, Қарағым, жазам болса, естен қалғыз [17, 393]; Рас, қазақ қыз алмайды ж е т і а т а д а н , Мұны айтқан дінсіз кезде өткен адам [17, 438]. • Ата: I, 393, 438, . • атаң: I, 319, 317, 27; ата: I, 305; атасынан: I, 31; атаны: I, 37; атадан: II, 56; атамыз: I, 143; атаңыз: I, 304; атасы: I, 330; атасын: I, 37; атасы: I, 168, 291.

Берілген сөздік мақалалардан Шәкәрім шығармаларындағы «ат» және «ата» сөздерінің мағыналық өрісі кең екені байқалады. «Ат» сөзі бірде адамға қойылған есім, атау мағынасында жұмсалса, бірде белгілі бір заттың, құбылыстың атауын білдіреді. Сонымен қатар бұл сөз жылқы, мініс көлігі мағынасында да қолданылып, жеке лексикалық мағына ретінде ажыратылған. Осыған байланысты сөздік мақалада «ат» сөзінің омонимдік және көпмағыналық сипаты нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

Ал «ата» сөзінің қолданысы туыстық, әлеуметтік және тарихи-мәдени мәнімен ерекшеленеді. Ол Шәкәрім тілінде *туған әке, жасы үлкен адам, қария, ру-тайпалық негіз, арғы ата-баба, түп негіз, шығу тегі* сияқты бірнеше мағынада жұмсалады. Әсіресе «жеті ата» тіркесі арқылы қазақ халқының туыстық жүйесі мен дәстүрлі дүниетанымы көрініс табады.

Бұл сөздік мақалалардан сөз мағыналарын ажыратуда контекстің шешуші рөл атқаратыны аңғарылады. Әр мағына ақын шығармаларынан алынған нақты мысалдармен дәлелденіп, сөздің көркем мәтіндегі қызметі ашылады. Сонымен бірге тұрақты тіркестер мен авторлық қолданыстарды жеке көрсету Шәкәрім тілінің лексикалық байлығын, ұлттық таныммен байланысын және поэтикалық ерекшелігін танытуға болады.

Қорытынды

«Шәкәрім сөздігі» ақын шығармалары тілінің лексикалық құрамын, семантикалық ерекшеліктерін және көркемдік қолданыс сипатын жүйелі түрде танытуға бағытталған лексикографиялық еңбек. Сөздік арқылы қазақ әдеби тілінің белгілі бір кезеңдегі даму жайы, сондай-ақ Шәкәрімнің жеке авторлық тілдік болмысы мен идиостилі айқындалады. Алайда бұл сөздік ақынның поэтикалық тілінде қолданылған сөздердің эмоционалды-экспрессивтік қасиеттерін толық деңгейде ашып көрсете алмайды.

Бұл – сөздік түзу барысында айқындалатын әрі арнайы ғылыми талдауды қажет ететін мәселе. Сол себепті сөздік бұл проблеманы толық шешпегенімен, Шәкәрім поэзиясындағы сөздердің қолданылу жиілігін, тура және ауыспалы мағынадағы жұмсалымын, лексикалық қоршау әсерін анықтауға негіз болады. Нәтижесінде ақын тіліндегі сөздердің мағыналық және көркемдік әлеуеті кеңінен танылады.

Шәкәрім тілін зерттеуге қатысты алғашқы лексикографиялық ізденістерден кейін ақын шығармаларындағы сөздік қорды толық қамтитын, әрбір лексикалық бірліктің мағынасын, қолданысын және көркемдік қызметін сипаттайтын сөздік-анықтамалық жасау қажеттілігі айқын байқалады.

Алғыс: Мақала BR28712491 «Шәкәрім Құдайбердіұлының рухани мұрасын әдеби-мәдени, тарихи-этнографиялық, географиялық, лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу: цифрлық интеграция және этнотуризм» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

1. Грот Я.К. Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Императорской Академии Наук. Том 1: А-Д. - СПб.: Тип. Имп. акад. наук, 1895. – 576 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. /В. И. Даль. – репринт. восп. изд. 1880-1882 гг. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1955. – 683 с.
3. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. Т.1 ч.1, А-Д/ Срезневский И.И. - Репринт.изд. – М.: Кн., 1989. – 806 с.
4. Мингазова Л.С. Я. К. Грот первый составитель словаря языка Г.Р. Державина // Тезисы Междунар. науч. конф., посв. 200-летию со дня рождения акад. Якова Карловича Грота / Российская академия наук; Институт лингв. исследований. СПб., 2012. – С. 38-39.
5. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. Т. 1. – С. 54-91.
6. Словарь языка Пушкина. В 4 т. – М., 1956-1961.
7. Словарь языка Достоевского: идиоглоссарий. Т. 1: А–В / гл. ред. Ю. Н. Караулов. – М.: Азбуковник, 2008. – 961 с.
8. Абай тілі сөздігі / Жалпы ред. басқарған-филология ғыл.докторы: А. Ысқақов. – Алматы: Өнер, 2011. – 616 с.
9. Қалиұлы Б. Сөздік // Қазақ тілі (энциклопедия). – Алматы, 1998.
10. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
11. Zgusta L. Manual of Lexicography. – The Hague: Mouton, 1971. – 360 p.
12. Johnson S. A Dictionary of the English Language. – London, 1755.
13. Hartmann R. R. K. Dictionaries and Their Users: Papers from the 1978 B.A.A.L. Seminar on Lexicography. – Exeter: University of Exeter, 1979.
14. Hartmann R. R. K. Lexicography: Principles and Practice. – London; New York: Academic Press, 1983.
15. Atkins B.T.S. Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.

16. Atkins B.T.S., Varantola, K. Monitoring Dictionary Use // International Journal of Lexicography. – 1997. – Vol. 10, No. 1. – P. 1-45.
17. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. 1-том. – Астана: Фолиант, 2018. – 472 б.
18. Құдайбердіұлы Ш. Шығармалары. 2-том. – Астана: Фолиант, 2018. – 376 б.

References

1. Grot Ya.K. Slovar' russkogo yazyka, sostavlennyy Vtorym otdeleniem Imperatorskoi Akademii Nauk. Tom 1: A-D [Dictionary of the Russian Language Compiled by the Second Department of the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1: A-D]. – St. Petersburg: Tipografiya Imperatorskoi akademii nauk, 1895. – 576 p. (in Russian)
2. Dal' V.I. Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka: v 4 t. [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language: in 4 vols.]. – Reprint of the 1880-1882 edition. – Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannykh i natsional'nykh slovarei, 1955. (in Russian)
3. Sreznevskii I.I. Slovar' drevnerusskogo yazyka. T. 1, ch. 1: A-D [Dictionary of the Old Russian Language. Vol. 1, Part 1: A-D]. – Reprint edition. – Moscow: Kniga, 1989. – 806 p. (in Russian)
4. Mingazova L.S. Ya.K. Grot – pervyy sostavitel' slovary yazyka G.R. Derzhavina [Ya.K. Grot as the First Compiler of the Dictionary of G.R. Derzhavin's Language]. Tezisy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posvyashchennoi 200-letiyu so dnya rozhdeniya akademika Yakova Karlovicha Grota [Abstracts of the International Scientific Conference Dedicated to the 200th Anniversary of Academician Yakov Karlovich Grot]. Russian Academy of Sciences; Institute for Linguistic Studies. – St. Petersburg, 2012. – P. 38-39. (in Russian)
5. Shcherba L.V. Opyt obshchei teorii leksikografii [An Essay on the General Theory of Lexicography]. Izbrannye raboty po yazykoznaniiyu i fonetike [Selected Works on Linguistics and Phonetics]. – Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1958. – Vol. 1. – P. 54-91. (in Russian)
6. Slovar' yazyka Pushkina: v 4 t. [Dictionary of Pushkin's Language: in 4 vols.]. – Moscow, 1956-1961. (in Russian)
7. Slovar' yazyka Dostoevskogo. Idioglossarii [Dictionary of Dostoevsky's Language: Idioglossary] / Russian Academy of Sciences; ed. by Yu.N. Karaulov. – Moscow: Azbukovnik, 2008. – 691 p. (in Russian)
8. Abai tili sözdigi [Dictionary of Abai's Language] / General editor A. Ysraqov, Doctor of Philological Sciences. – Almaty: Öner, 2011. – 616 p. (in Kazakh)
9. Qaliūly B. Sözdik [Dictionary]. Qazaq tili: entsiklopediya [The Kazakh Language: Encyclopedia]. – Almaty, 1998. (in Kazakh)
10. Malbaqov M. Bir tildi tüsindirme sözdiktiñ qūrylymdyq negizderi [Structural Foundations of a Monolingual Explanatory Dictionary]. – Almaty: Ğylym, 2002. – 368 p. (in Kazakh)
11. Zgusta L. Manual of Lexicography. – The Hague: Mouton, 1971. – 360 p.
12. Johnson S. A Dictionary of the English Language. – London, 1755.
13. Hartmann R.R.K. Dictionaries and Their Users: Papers from the 1978 B.A.A.L. Seminar on Lexicography. – Exeter: University of Exeter, 1979.
14. Hartmann R.R.K. Lexicography: Principles and Practice. – London; New York: Academic Press, 1983.
15. Atkins B.T.S. Using Dictionaries: Studies of Dictionary Use by Language Learners and Translators. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.
16. Atkins B.T.S., Varantola K. Monitoring Dictionary Use. International Journal of Lexicography. – 1997. – Vol. 10, No. 1. – P. 1-45.
17. Qūdaiberdiūly Sh. Shyġarmalary. 1-tom [Collected Works. Vol. 1]. – Astana: Foliant, 2018. – 472 p. (in Kazakh)
18. Qūdaiberdiūly Sh. Shyġarmalary. 2-tom [Collected Works. Vol. 2]. – Astana: Foliant, 2018. – 376 p. (in Kazakh)

Э.М. Самекбаева*¹, С.С. Исакова²

¹Шәкәрім университет,

071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А

²Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

030000, Республика Казахстан, г. Актобе, проспект А. Молдагуловой, 34

*ORCID: 0000-0003-0137-463X

*e-mail: elmira5_66@mail.ru

ОПЫТ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО ОПИСАНИЯ ЯЗЫКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ШАКАРИМА В СЛОВАРНОЙ СТАТЬЕ

Аннотация. В статье системно рассматриваются научно-лексикографические принципы, лежащие в основе составления готовящегося к печати «Словаря Шакарима». Объектом исследования являются состав лексических единиц в произведениях поэта, их семантические особенности, функции в художественном тексте, а также способы их представления в форме словарной статьи. В работе всесторонне анализируются содержательная организация словаря, порядок отбора и систематизации материала, способы подачи языковых данных и принципы толкования значения слова.

Цель исследования – описать структуру словарной статьи и выявить семантические особенности слов, употребленных Шакаримом, на основе художественного контекста. В соответствии с данной целью применяются методы отбора языкового материала из произведений Шакарима, распределения лексических единиц по семантическим группам, структурного описания, контекстуального анализа, а также сравнительно-описательный метод. В статье определяются порядок составления словарной статьи, ее основные структурные компоненты, критерии разграничения значений, способы подачи иллюстративных примеров и особенности отражения авторского употребления. С учетом основных лексикографических и семантических признаков поэтического слова предполагается формирование научной модели авторского словаря, характеризующего язык Шакарима. Научная значимость проводимого исследования определяется тем, что оно позволяет глубже раскрыть языковую природу произведений Шакарима, системно описать индивидуальное словоупотребление поэта и рассмотреть историческое развитие казахского литературного языка в лексикографическом аспекте.

Ключевые слова: словарь, лексикография, текст, контекст, семантика, реестр, идеография.

E.M. Samekbayeva*¹, S.S. Issakova²

¹Shakarim University

071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20A Glinka Str.

²K. Zhubanov Aktobe regional university

030000, Republic of Kazakhstan, Aktobe, A. Moldagulova Avenue, 34

*ORCID: 0000-0003-0137-463X

*e-mail: elmira5_66@mail.ru

THE EXPERIENCE OF LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION OF THE LANGUAGE OF SHAKARIM'S WORKS IN A DICTIONARY ENTRY

Abstract. The article systematically examines the scientific and lexicographic principles underlying the compilation of the forthcoming Dictionary of Shakarim. The object of the study is the composition of lexical units in the poet's works, their semantic features, functions in the literary text, and the ways in which they are presented in the form of dictionary entries. The paper provides a comprehensive analysis of the content organization of the dictionary, the procedure for selecting and systematizing material, methods of presenting linguistic data, and principles of interpreting word meanings.

The aim of the study is to describe the structure of a dictionary entry and to identify the semantic features of the words used by Shakarim on the basis of literary context. In accordance with this aim, the study applies methods of selecting linguistic material from Shakarim's works, classifying lexical units into semantic groups, structural description, contextual analysis, and the comparative-descriptive method. The article defines the procedure for compiling a dictionary entry, its main structural components, criteria for distinguishing meanings, ways of presenting illustrative examples, and the specific features of reflecting the author's usage. Taking into account the main lexicographic and semantic features of poetic words, the study aims to develop a scientific model of an authorial dictionary that characterizes the language of Shakarim. The scientific significance of the research lies in its contribution to a deeper understanding of the linguistic nature of Shakarim's works, the systematic description of the poet's individual word usage, and the study of the historical development of the Kazakh literary language from a lexicographic perspective.

Keywords: dictionary, lexicography, text, context, semantics, register, ideography.

Автор туралы мәліметтер

Самекбаева Эльмира Мақсұтқызы* – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шәкәрім университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Исакова Сабира Сагынбековна – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан Республикасы, Ақтөбе, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Сведения об авторах

Самекбаева Эльмира Мақсұтқызы* – кандидат филологических наук, доцент, НАО «Шәкәрім университет», Республика Казахстан, Семей, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Исакова Сабира Сагынбековна – доктор филологических наук, профессор, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, Актөбе, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Information about the author

Elmira Samekbayeva* – candidate of philological sciences, associate professor, Shakarim University, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: elmira5_66@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0137-463X>.

Sabira Isakova – doctor of philology, professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Republic of Kazakhstan, Aktobe, e-mail: sabira-i@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2986-8885>.

Редакцияға енуі 03.08.2026

Жариялауға қабылданды 28.09.2026

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3\(7\)-2](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2026-3(7)-2)

FTAMP: 16.21.51

Ә.Қ. Таңсықбай

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,
020000, Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ., Абай к-сі, 76
ORCID: 0000-0001-9929-1685
e-mail: adilet_2_97@mail.ru

«ТҮРК» СӨЗІНІҢ «БАБЫРНАМАДАҒЫ» СЕМАНТИКАСЫ

Андатпа. Мақалада XVI ғасырда Захир әд-дин Мұхаммед Бабырдың шағатай (түркі) тілінде жазған «Бабырнама» (шағ. *Уақай* `Оқиғалар`) еңбегіндегі *түрк* лексемасының семантикасы зерттеледі.

Зерттеудің мақсаты – бұл сөздің мәтіндегі қолданыстарын түпнұсқа деректер негізінде саралап, мағыналық құрылымын, референттік ауқымы мен коннотациялық ерекшеліктерін анықтау. Негізгі дереккөз ретінде «Бабырнаманың» Хайдарабад қолжазба көшірмесінің факсимилесі пайдаланылды. Контекстік-семантикалық және салыстырмалы талдау *түрк* атауының этнонимдік мағынамен шектелмей, этносаяси және сапалық мәндерде де жұмсалғанын көрсетті. Этнонимдік қолданыстарда оның референттік ауқымы қазіргі «түркі халықтары» ұғымымен толық сәйкеспейді, өйткені *моғол*, *чағатай*, *өзбек* тәрізді атаулардан ажыратыла қолданылады. Ал адамға берілген сипаттамаларда *түрк* «қарапайым» мағынасымен сабақтасып, көбіне жағымды немесе бейтарап мәндегі сөздермен қатар қолданылады. Бұл деректер кейінгі лексикографиялық және ғылыми еңбектерде *түрк* сөзін «қарабайыр», «мәдениеті төмен», «аңқау», тіпті «кезбе тәрізді» мәндермен түсіндіру оның «Бабырнамадағы» семантикалық табиғатын ашпайтынын аңғартады. Мұндай түсініктер жекелеген контекстік реңктерді жалпылап, лексеманың өзге мағыналық қырларын ескермеуден қалыптасқаны байқалады. Зерттеу тарихи этнонимдердің семантикасын қалпына келтіруде олардың қолданыстарын дәуірлік және мәтіндік контексте тұтас қарастырудың маңызын көрсетеді.

Тірек сөздер: Бабырнама, түрк, этноним, қазақ, семантика, тарихи лексикология.